

1920թ. ՄԱՐՏԻ 23-Ի ՇՈՒՇԻԻ ՋԱՐԴԵՐԸ ՈՐՈՒՄ 1915թ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆՊԱՏԺԵԼԻՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔ

Վահրամ Բալայան

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԼՂՀ ԱԺ պատգամավոր, ԱրՊՀ*

1918թ. մայիսի վերջերից սկսած նորաստեղծ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը բոլոր հնարավոր ու անհնարին միջոցներով ձգտում էր տիրանալ Արցախին: Երկրամասի հայությունը անզիջում պայքարում էր իր պետականությունն ու անկախությունը պահպանելու համար: 1919թ. հունվարից մուսավաթական կառավարության ներկայացուցիչ Խոսրով բեկ Սուլթանովը, հաստատվելով Շուշիում, անզիղացիների օժանդակությամբ փորձում է իրագործել Ադրբեջանի հայասպան ծրագրերը:

1920թ. սկզբներին Սուլթանովը Ղարաբաղի Ազգային Խորհրդից պահանջում է վերջնականապես ենթարկվել մուսավաթական Ադրբեջանին: Միաժամանակ նա հրամայեց մուսավաթական բանակը տեղաշարժել և կենտրոնացնել ռազմական նշանակություն ունեցող կետերում՝ Ջանգեզուր ներխուժելու միտումով:

Ստեղծված իրավիճակը քննարկելու համար 1920թ. փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 5-ը Շոշ գյուղում հրավիրվեց արցախահայության ութերորդ համագումարը, որը մերժեց Սուլթանովի պահանջը և գտավ, որ օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրն Ադրբեջանի կողմից պարբերաբար խախտման հետևանքով կորցրել է իր ուժը: Համագումարը մուսավաթական կառավարությունից պահանջում է վերջ տալ կոտորածներին, այլապես “նման դեպքերի կրկնությունը կստիպի Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը իրենց կյանքն ու պատիվը պաշտպանելու համար դիմել համապատասխան միջոցների”¹: Կազմակերպվեց Ղարաբաղի պաշտպանության կենտրոնական մարմինը՝ ջրջաններում իր ճյուղավորումներով²:

Մարտին սկսվեց համաժողովրդական ապստամբություն: Ադրբեջանական ուժերի հարձակումը սկսվեց 1920թ. մարտի 22-ի երեկոյան: Ապստամբության ղեկավարները, քանի որ լավ չէին հաշվարկել ուժերի հարաբերակցությունը, սկզբում անհաջողություններ ունեցան:

Թուրքերը, մեծաքանակ զորքեր կենտրոնացնելով Շուշիում, 1920թ. մարտի 23-ին հրի մատնեցին և թալանեցին հայկական թաղամասը: Խաղաղ բնակչության սարսափելի սպանդ կազմակերպվեց:

Հազարավոր հայեր զոհվեցին, հրի մատնվեց քաղաքի հայկական թաղամասը, կրակի ճարակներից փրկված հայերի գույքն ու կայքը բաժին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 16, գ. 563, թ. 29-35:

² “Խորհրդային Ղարաբաղ”, թիվ 257, 1989:

հասավ թուրքերին: Թուրքերը այս եղեռնագործությունը կազմակերպեցին արդեն ունենալով համապատասխան փորձառնություն, և, օգտվելով իրենց համար նպաստավոր պայմաններից ու անպատժելիության մթնոլորտից, փորձեցին են Արևելյան Հայաստանը նույնպես արժանացնել Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրին:

1920թ. Շուշիի մարտյան ջարդերի կազմակերպիչները առաջնորդվեցին 1915թ. ապրիլի 24-ի եղեռնագործության ժամանակ երիտթուրք առաջնորդների գործելաճով և նախօրոք մշակված ծրագրով: Հայտնի է, որ 1915թ. ապրիլի 24-ին զանազան կեղծ ու շինծու պատրվակներով Կ.Պոլսում բանտարկում ու աքաղում են ավելի քան 800 հայ մտավորականներ, հասարակական, քաղաքական գործիչներ, արվեստագետներ, գիտնականներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ: Այդ ծրագրի իրագործումը նպատակ ուներ ոչնչացնելու ոչ միայն հայ մտավորականության ծաղիկը, այլև ժողովրդին զրկել ինքնապաշտպանությունը կազմակերպող կարող ուժից:

1920թ. մարտի 22-ին Խոսրով բեկ Սուլթանովի հրամանով ձերբակալում են շուշեցի 400 նշանավոր հայերի և նետում թուրքական թաղամասում գտնվող բանտը: Դեպքերի ակնատես Գրիգոր Մինասբեկյանը գրել է. "Խեղճ Իվան Բեկը /խոսքը վերաբերում է Եղիշե Իշխանյանի հորը-Վ.Բ./ բանտում լինում է առաջին զոհը, որովհետև պահանջած է լինում, որ իրեն տանեն Խոսրով Բեկ Սուլթանովի մօտ՝ իմանալու, թե ինչու են ձերբակալել մարդկանց, որոնք ոչ մի բանից տեղեկություն չունեն և անմասն են: Տեղնուտեղը սպանում է Իվան Բեկը, ապա սրածում են բոլոր բանտարկեալները: Անկարելի է գրչով նկարագրել թուրքերի գործած խժոժություններն ու զազանությունները"¹:

Բարբարոսաբար ոչնչացվեց երբեմնի շեն ու շենշող հայոց Շուշին: Այդ մասին Հրաչյա Աճառյանը գրել է. "... աղբբեջանցի ազգայնամոլները գիշերային հանկարծական հարձակում գործեցին հայոց վրա և կրակ տվին: Այդ գիշերը ուժեղ քամի էր: Քամին տարածեց հրդեհը, չոր թախտափուշերը հեշտությամբ վառվեցին, և ամբողջ քաղաքը հրո ճարակ դարձավ: ... Այդպես դատարկվեց Շուշին ու մեռավ:

... Շուշվա կործանման առթիվ վրացական մի թերթ գրել էր. "Կովկասում մի աղամանդ կար, թուրքերը փշրեցին այդ աղամանը":

Ղարաբաղցիք, ինչպես հայտնի է, լավ կովոդներ են եղել միշտ և այդ օրն էլ կարող էին դիմադրել, բայց, ինչպես ասացի, հարձակումը բոլորովին հանկարծակի եղավ, և հայերն էլ ոչ մի պատրաստություն չունեին"²:

Շուշիի ջարդերից փրկված անօթևան մարդկանց օգնելու նպատակով Թիֆլիսում 1920թ. հունիսի 30-ին հրավիրվում է խորհրդակցություն և որոշվում դոկտոր Ռուբեն Յուզբաշյանին գործուղել Արցախ: Ռուբեն Յուզբաշյանը երկու

¹ Եղիշե Իշխանեան, Լեռնային Ղարաբաղ /1917-1920/, Երևան, 1999, էջ 579:

² Աճառյան Հր., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 255:

անգլիացի սպաների ուղեկցությամբ հասնում է Շուշի և քաղաքին լավ ծանոթ լինելով, շրջելով բոլոր թաղամասերը, կանաստես է լինում սահմակեցուցիչ տեսարանների. "... ամենուրեք ակերակների կոյտ է,- պատմել է Ռուբեն Յուզբաշյանը,- և չափազանց ծանր տպաւորութիւն է թողնում մարդուս վրայ հէնց առաջին վայրկեանից: Մատերի վրայ համարուղ մի քանի շէնքեր են կանգուն մնացել՝ գորանոցը, ռեալական դպրոցի շէնքը, եկեղեցիները և կիսաւեր վիճակում՝ զանազան թաղամասերում մի շարք շէնքեր: Աւերակ թաղամասերում հանդիպել է մարդկանց, հայերի իհարկէ, որոնք իրենց ակերակ կամ կիսաւեր տներում փնտրտութիւններ էին կատարում, տեսնելով իրեն, մօտենում են և մէկը ճանաչելով սկսում է զանգատել, խոր դժգոհութիւն յայտնում և անիծում են մարդկանց, որոնք թշաւառութեան են մատնել ժողովրդին: Նրան հետևեցին միւսները և պատմեցին, թէ ինչպէս իրենք անտեղեակ են եղել ... հանգիստ քնած իրենց տեղում, յանկարծ տակն ու վրայ է լինում ամեն ինչ, տները վառում են իրար ետևից, մարդիկ լեղապատառ, գլուխները կորցրած աջուձախ վագում, շատերը սպանում և ով կարողանում է, իրեն գցում է Քարին տակ գիւղը, շատերն էլ գերի են ընկնում: ... Պատմում էին, որ աննկարագրելի է այն ընտանիքների վիճակը, որոնք գիւղերում ազգական և բարեկամ մարդիկ չունէին, որ նրանց օգնութեամբ կարողանային ապրել: Նրանք, որոնք Թիֆլիս կամ Բագու աշխատող ձեռքեր ունեն, օգնութիւն ստանում են կամ փոխադրում են իւրայինների մօտ: Ընդհանուր առմամբ պատկերը ակերի քան տխուր է և ընկճող. հնարաւոր չէ նկարագրել խօսքով կամ գրչով: ... թուրքերը գազազել, անգթութիւններ են գործել, կանանց աղջկերանց բռնաբարել¹:

Թիֆլիսում տպագրվող "Սլովո" թերթը 1920թ. ապրիլի 16-ին գրել է. "քաղաքի հայկական թաղամասում քարը քարի վրա չի մնացել"²:

Շուշիի հայկական ջարդերի մասնակից Ադրբեջանի բանակի սպա Ալիմարդանբեկովն իր եղբորը հղված նամակում գրել է. "Քո տեսած հայկական Շուշին հիմնովին վառված է: Թողնվել է 5-10 տուն: Հազարից ավելի հայեր գերի են վերցված: Ոչնչացրել ենք բոլոր տղամարդկանց, նույնիսկ խալիֆին /Վահան եպիսկոպոսին,- Վ.Բ./, բոլոր հայտնի և հարուստ մարդկանց: Մուսուլմանները թալանել են հայերի անթիվ անհաշիվ հարստությունները և այնքան են հարստացել, որ լկտիացել են"³:

1936թ. հունվարի 21-ին, Կրեմլում, խորհրդային Ադրբեջանի պատվիրակության հետ հանդիպման ժամանակ, վերհիշելով Շուշիի եղեռնագործությունը, Ս.Օրջոնոկիձեն ասել է. "Ես այսօր ևս սարսափով եմ հիշում այն պատկերը, որ մենք տեսանք 1920թ. մայիսին: Հայկական

¹ Եղիշե Իշխանեան, նշվ.աշխ., էջ 623:

² "Слово", 16 апреля, 1920.

³ Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարան, ֆ.2, գ.5, էջ 107:

գեղեցկագույն քաղաքն ավերվել, ոչնչացվել էր հիմնովին, իսկ ջրհորներում մենք տեսել ենք կանանց ու երեխաների դիակներ¹:

Ինչու Բաքվում նստած մուսավաթական կառավարությունը հենց Շուշին դարձրեց իր հարվածի հիմնական թիրախը: Դա ուներ մի շարք պատճառներ.

ա/ Շուշին տվյալ ժամանակաշրջանում հայկական երկրորդ պետության մայրաքաղաքն էր, որտեղ կենտրոնացված էին քաղաքական ինստիտուտները, երկրի կառավարման լծակները: Ոչնչացնել այդ ամենը՝ նշանակում էր գլխատել երկիրը և ժողովրդին մատնել անտերության: Մուսավաթականներին թվում էր, թե ավերելով մայրաքաղաքը՝ արցախահայությանը կհուսալք և թևաթափ ժողովուրդը կհանձնվի Ադրբեջանի ողորմությանը, ասել կուզի՝ կկլանի հայկական երկրամասը և վերջնականապես կլուծի իր գերխնդիրը:

Պատահական չէ, որ ջարդերից քիչ անց՝ մարտի 30-ին մուսավաթական կուսակցության խորհրդի ժողովը, իսկ ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի խորհրդարանը ընդունեց բանաձևեր, որոնցում գոհունակությամբ էին նշում կատարվածը, ապա սպառնում ավելի դաժան գործողություններ իրականացնել, եթե հայերը չհնազանդվեն²:

բ/ Շուշին, լինելով քննարկվող ժամանակաշրջանի հայկական մշակութային ու լուսավորչական կյանքի առաջատար օղակներից մեկը, ազատամիտ ոգու ջահակիրն էր, աննկուն հերոսների, արվեստների, գրականության, գիտության նշանավոր գործիչների ծննդավայրը հանդիսանալով՝ յուրօրինակ և չկրկնվող դերակատարություն ուներ հայոց քաղաքակրթական համակարգում: Ոչնչացնելով այդ մարգարիտը՝ մուսավաթականներին և նրանց ուսուցիչներին՝ պանթուրանական հովերով տարված թուրք ոճրագործներին՝ 1915թ. ցեղասպանության մեղսագործներին, թվում էր, թե դրանով կկտրվի հայոց պատմական առաքելության կենարար զարկերակը, և ժողովուրդը հետագա տասնամյակներում կնետվի անելության և ստրկամտության գիրկը:

գ/ Շուշին ոչ միայն Արցախի կենտրոնն էր, այլև աշխարհագրական տեսանկյունից հայկական երկրամասը ՀՀ-ին կապող հիմնական օղակը: Շուշիի ոչնչացմամբ հայկական երկրամասի կապը մայր հայրենիքի հետ համարյա անհնարին էր դառնում: Ճիշտ է, Բերդաձորի ենթաշրջանի գյուղերը շարունակում էին պայքարել, բայց դրանք բազմիցս ավերվեցին և հայկական Շուշիի բացակայության պայմաններում նրանց գոյությունը և համարյա անհնարին էր դառնում: Մյուս կողմից էլ, վերացնելով այդ բնակավայրերը Ղարաբաղի դաշտավայրերում հանգրվանած թուրքական ցեղերը լայն հնարավորություն են ստանում կապելու հայկական Քաշաթաղը /այդ ժամանակների Հաջի Սամլուն- Վ.Բ/ վաղուց նվաճած քրդերի՝ իրենց հավատակիցների հետ:

¹ “Ազատ Արցախ”, 23 մարտի, 2000:

² “Աзербայձյան”, 2 ապրել, 1920.

դ/ Շուշիում հայկական ջարդերի կազմակերպման համար պակաս կարևոր հանգամանք չէր նաև քաղաքում թուրքական թաղամասի առկայությունը: Տասնամյակների ընթացքում Շուշիից հայ գործարար խավը եռանդի, նախաձեռնող շնորքի, նպատակասլաց աշխատանքի շնորհիվ իրենց ձեռքում էր կենտրոնացրել առևտուրը, արդյունաբերությունը, արհեստները և դրա շնորհիվ կուտակել պատկառելի կապիտալ, որն էլ դրվել էր հայկական թաղամասի ծաղկման ու բարգավաճման վրա: Ստեղծելով եվրոպական ճաշակի և ինքնատիպ ճարտարապետական նկարագիր ունեցող քաղաք՝ Շուշիի հայերը, կամա թե ակամա, առաջացնում էին իրենց կողքին ասիական կենցաղով ու բարքերով ապրող հետամնաց, ոխակալ և մոլեռանդ թուրքերի հակակրանքը, զայրույթը և ատելությունը: Հենց նրանք էլ իրենց հավատակից ու ազգակից օսմանյան թուրքերի կանոնավոր գորքերի հետ իրագործեցին Շուշիի հայերի ցեղասպանությունը:

Շուշիի հայերից թալանած կայքին ու գույքին հիմնականում տեր դարձան քաղաքի եկվոր թուրք բնակիչները: Դեպքերին ժամանակակից Աբրահամ Կիսիբեկյանը իր “Հուշեր”-ում գրել է. “Նա մեզ տվավ Մուրթուզա անունով մի ուսուցչի հասցե և ասաց. – գնացեք, ձեր աշխատավարձը ստացեք նրանից: Մենք, գտնելով նրա բնակարանը, բարձրացանք պատշկամբը և սրբելով մեր ոտները՝ մտանք սենյակը: Մենյակի պատերն ու հատակը ծածկված էին գորգերով: Երկու թե երեք գորգի ծայրերին գործած էր հայկական տառեր. Ինչպես երևում էր, այս 50-55 տարեկան, 20-25 տարվա թուրք ուսուցիչը ևս մասնակցել էր Շուշվա հայերի տների թալանմանը: Ես նրան ճանաչում էի դեռ մինչև սովետական իշխանությունը”¹:

Մի հետաքրքիր փաստ ևս. Շուշին հայաթափելուց հետո քաղաքի թուրքերը հայկական բնակավայրում սկսեցին իրենց տեր զգալ: 1920թ. մարտյան ողբերգությունից հետո նրանք իրենց մեռելներին սկսեցին հուղարկավորել Շուշիում: Մինչ այդ՝ Փանահ խանից սկսած մինչև 1920թ. մարտ ամիսը նրանք լավ գիտեին, որ Արցախում հյուր են և այդ թաղումները կատարում էին Արցախի սահմաններից դուրս:

Շուշիի հայկական թաղամասը ավերվելուց մի քանի ամիս անց՝ հայ մտավորականները՝ Դ.Անանը, Տ.Նազարյանը, Երևանում և եվրոպական երկրներում փորձում էին դրամահավաք կազմակերպել՝ հայկական բնակավայրերը վերաշինել և եղեռնից փրկվածներին նորից վերադարձնել իրենց տները:

Այդ ծրագիրը խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը խափանեց: Մուսավաթական թուրքերի կատարած գործը իր ավարտին հասցրին բուլճնիկ գործիչները:

¹ Կիսիբեկյան Աբրահամ, Հուշեր, հ.2, Երևան, 2011, էջ 97:

1921թ. 400 շուշեցիներ դիմում են Լեոնային Ղարաբաղի կենսագործկումի նախագահ Արմենակ Ղարազյոզյանին՝ խնդրելով թույլ տալ վերադառնալ հայրենի քաղաք, վերաշինել տները և բնակվել այնտեղ: Խորհրդային Ադրբեջանի դրածոն մերժեց այդ խնդրանքը: Դրա փոխարեն հարևան թուրքաբնակ և քրդաբնակ գյուղերից սկսեցին մահմեդականների տեղափոխել Շուշի և հայերի շուրջ 800 երկհարկանի կիսավեր տները տրամադրեցին նրանց¹:

Շուշին լիովին հայաթափելուց հետո խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը արգելեց Շուշին դարձնել ԼՂԻՄ կենտրոն:

Ավելին, ԼՂԻՄ սահմանները ճշտող հանձնաժողովի անդամ Միր Զաֆար Բադիրովը 1923թ. հոկտեմբերի 8-ին ԱԿ/բ/Կ Կենտկոմին հայտնում է, որ անհրաժեշտ է Բերդաձորի և Ստեփանակերտի արանքում գտնվող թուրքաբնակ Խալփալու, Զարսուլու, Մուսուվանլար գյուղերը, ինչպես նաև Շուշի քաղաքն ընդգրկել Քրդստանի օկրուգի կազմի մեջ²:

Հայ ժողովրդի պարծանքը հանդիսացող հայաշունչ ու հայաբույր Շուշին խորհրդային ողջ ժամանակահատվածում, մինչև նրա ազատագրումը՝ 1920թ. մարտյան հայկական ջարդերից սկսած և հասած 1992թ. մայիսի 9-ը, արցախահայության համար դարձել էր համակենտրոնացման ճամբար, վախի, սարսափի, տխուր և անհեռանկար, անհույս ապագայի խորհրդանիշ:

1921թ. հունվարին Շուշիում տեղի ունեցած դեպքի ականատեսը պատմում է. “Ես և Լամբարոնը կանգնած էինք պատշգամբում և զրուցում էինք, երբ տեսանք մի մեծ խումբ մարդկանց՝ շրջապատված ասկյարներով, բերին “Խանեն աղջկա” աղբյուրի մոտ գտնվող ազատ տարածությունը: Բացի ասկյարներից, շրջապատել էր նաև թուրք ամբոխը և քարերով, փայտերով խփում էին այդ կապած կոներով մարդկանց: Ես և Լամբարոնը սարսափում էինք այդ տեսարանից, որը կատարվում էր մեր աչքի առջև: ... ամբոխը ծեծելով այդ մարդկանց՝ քեց դեպի բանտը:

Տրոնավարգ գյուղից բերած 60-65 մարդկանց քշելով հինավուրց բերդի մեջ՝ սկսեցին կոտորել քարերով, դագանակներով ու սրերով: Մի քանի մարդիկ, որոնք վիրավորված մնացել էին դիակների տակ, ուշքի գալով, դուրս են գալիս զիշերը ու փախչում”³:

Խորհրդային իշխանության կողմից Շուշիում ստեղծվել էր “հեղափոխական դատարան” կամ ավելի շատ հայտնի “տրոյկա”-ն, որը առանց դատ ու դատաստանի գնդակահարում էր բերդաքաղաք բերված հայերին: Իսկ արդեն 1960-ական թվականներին Բերդաձորի գյուղատնտեսը Շուշիի կենտրոնում

¹ Տե՛ս Կիսիբեկյան Աբրահամ, հ.1, Երևան, 2011, էջ 7, նույնը, հ.2, էջ 143:

² Տե՛ս WWW.irs-az.com/100331140534pfl, Վ.Բալայան, Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 178:

³ Կիսիբեկյան Աբրահամ, նշվ.աշխ, հ.2, էջ 158-159:

սպանվեց ԼՂԻՄ մարզգործկումի նախագահ Ջ.Բեգլյարովի եղբոր կողմից և մնաց անպատիժ: Քաղաքում սպանել են երաժշտական տեխնիկումի հայ պահակին և որդուն: Ստեփանակերտի անտառտնտեսության ավտովարորդ Սուրեն Ուլուբաբյանին Շուշիում ատրճանակով սպանել են միայն այն պատճառով, որ նրա ազգանունը համապատասխանում էր Բագրատ Ուլուբաբյանի ազգանվան հետ:

Հայկական թաղամասը հողի երեսից վերջնականապես ջնջելու և ինքնատիպ ճարտարապետական կառույցները վերացնելու մարմաջով տարվա 1960-ական թվականներին քանդեցին հազարավոր հայկական շենքեր, շինություններ: Դա ավարտելուց հետո սկսեցին հաշվեհարդար տեսնել նաև քրիստոնեական 6 հայկական, 1 ռուսական, 1 հայ-ռուսական գերեզմանատների հետ:

Դեռևս 1950-ական թվականներից Բաքվի թերթերում տպագրվում էին “աշխատավորների” նամակներ, որոնցում կոչ էր արվում ոչնչացնել հայկական գերեզմանատները: Եվ ահա 1966թ. Բաքվում “Ստրոիտել” թերթում հրատարակվեց ոմն “ճարտարապետ” Բ.Սաիդովի “Մեռածները կերան ապրողներին” հոդվածը, որտեղ հեղինակը առաջարկում էր քանդել Շուշիի 8 գերեզմանատներից 7-ը և միայն թողնել գործող աղբբեջանականը¹:

Շուտով այդ վայրագ ծրագիրը իր արտացոլումը ստացավ 1974թ. կազմված Շուշիի գլխավոր հատակագծում: Նախատեսվում էր հայկական գերեզմանատների տեղը կառուցել բազմահարկ շենքեր և զբոսայգի: Շուշիի հյուսիսային հատվածում գտնվող գերեզմանատան միջով անց կացվեց նոր ճանապարհ, որի կարիքը քաղաքը ամենևին չէր զգում: Ռուսական գերեզմանատունը վեր էր ածվել անատունների փարախի:

Միայն Արցախի հայության պայքարի շնորհիվ² հաջողվեց փրկել գերեզմանատների մի մասը, որտեղ պահպանվող հայատառ գերեզմանաքարերը երբեմնի հայկական չնաշխարհիկ քաղաքի փառավոր անցյալի լուռ վկաներն են: Այսօր Շուշին նորից իր տերերի ձեռքում է և հառնում է ավերակների միջից:

Մարիետա Շահինյանը իրավացիորեն գրել է. “Բայց կանցնեն տարիներ, գուցե և տասնամյակներ, և Շուշի կգան զբոսաշրջիկներ, այս անգամ արդեն ոչ թե նրա գեղեցկության և կլիմայի համար, այլ նրանում եղած ամբողջ Անդրկովկասի համար ուսանելի դասի համար, այն դասի, որի նմանը մենք տեսել ենք Պոմպեյում և Հերկուլանում: Միայն թե այնտեղ գործող անձը եղել է բնության

¹ “Строитель”, н.9, 2 февраля, 1966.

² 1960թ. ամռանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն Վիկտոր Համբարձումյանի և Սերո Խանգաղյանի ուղեկցությամբ եղել է Շուշի քաղաքում: Հայկական գերեզմանատների անխնամ վիճակը տեսնելով՝ կաթողիկոսը կշտամբանքի խոսքեր է ուղղել քաղաքի թուրք ղեկավարներին:

կույր տարերքը, իսկ այստեղ մարդկային գանգվածի կողմից գրգռված գազանի կույր տարերքը՝ մարդկային ստոր խոսքի օգնությամբ¹:

1921թ. Ս.Օրջոնոկիձեն, լինելով Շուշիում, տեսնելով ավերված հայկական քաղաքը, գրել է. "Անցյալ տարի, նախքան խորհրդային իշխանության հաստատվելը, հայկական Շուշի քաղաքը խայտառակ ձևով ոչնչացնելը, բռնաբարություն, կոտորած, երեխաներին ու կանանց հորերն ու անդունդը գցելը,- այս է Անդրկովկասում նացիոնալիզմի տիրապետության անփառունակ շրջանը: Կանցնի ժամանակ, կրքերը կմեղմանան, և մեր սերունդները անեծքով կհիշեն նրանց, ովքեր եղել են այս նողկալիության հանցավորները"²:

Ցավոք, բոլշևիկյան կուսակցությունը և խորհրդային վարչակարգը Շուշիի հայկական ջարդերին իրավական գնահատական չտվեցին և հանցագործներին պատժելու համար համապատասխան քայլեր չձեռնարկեց: Ավելին, այդ ոճրագործության հեղինակների մի մասը բարձր պաշտոն ստացավ և դարձավ նորելուկ խորհրդային Ադրբեջանի հենասյուն: Խոսքով բեկ Սուլթանովը, Շուշիի ջարդերից երկու ամիս անց, դարձավ հեղկոմի ղեկավար: Եղեռնագործության կազմակերպիչները հետագայում դարձան Արցախի հարևանությամբ գտնվող խորհրդային Ադրբեջանի շրջանների ղեկավարները: Ժամանակակիցը գրել է. "Երկու-երեք տարի է ապրում եմ այս շրջանում՝ Ադդամում, եղել եմ ցարական և թե Ադրբեջանի իշխանության օրոք: Ցավով պիտի արձանագրեմ, որ ոչինչ չի փոխվել: Սուլթանովի տեղը Մամեդովն է, Մեխմանդարովի տեղը՝ Գադիմովը: Դերակատարները փոխվել են, դերերը մնացել են նույնը: ... Ադդամում նստած թուրք հայտնի կոմունիստ Մ.Թ. բեկն այն անձնավորությունն է, որ Ղարաբաղի կոիվներին Սուլթանովի աջ թևն էր, որն անձամբ թալանել է Շուշիում կոտորածի ժամանակ: Երբ պատահաբար տեսա այդ գորգերը, որոնց վրա հայերեն տառերով գրված էր "Շուշի" անունը, նա կարմրեց"³:

Շուշիի հայության՝ դարերի ընթացքում ստեղծածը մի քանի ժամերի ընթացքում ոչ միայն հրդեհվեց ու ավերվեց, այլև այդ ամենի մի մասը դարձավ թուրքերի սեփականությունը: Դա ոգևորիչ էր թուրքերի համար: Տարիներ անց՝ Շուշիում Ադրբեջանի գրողների արտագնա նստաշրջանում գրող Ռասուլ Ռզան Շուշիի 1920թ. մարտյան հայկական ջարդերը ներկայացրել է որպես ադրբեջանական ժողովրդի փառապանծ սխրանք, նշելով, որ "Ադրբեջանական ժողովուրդը այստեղ՝ Շուշիում է գրել իր պատմության ամենափառավոր էջը, և դուք պարտավոր եք այդ չմոռանալ երբեք": Իսկ բանաստեղծ Նաբի Խազրին իր ցեղակիցներին պոետական խոսքով կոչ է անում. "Շուշիա ճանապարհին դու լավ ճանաչիր քո բարեկամին և թշնամուն"⁴:

¹ Մկրտչյան Շ., Արցախյան գրառումներ, Երևան, 2001, էջ 175:

² Օրջոնոկիձե Գ., Ընտիր հողվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 75:

³ Խաչենցի, Ղարաբաղի դրությունը, "Դրոշակ", հմ. 12, 1928, էջ 333-334:

⁴ Ուլուբաբյան Բ., Փորձության օրերի խորհուրդը, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 92:

Արցախահայությանը երկար ժամանակ հոգեբանական տեսանկյունից գոհի կարգավիճակում պահելու, քաղաքի նախկին ազգաբնակչությանն իրենց օջախները վերադառնալու և վերաշինելու գործին խոչընդոտելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունների հրահանգով մինչև 20-րդ դարի 60-ական թվականների կեսերը Շուշիի ավերակները պահպանվեցին: Հրաշքով փրկված Ղազանչեցոց եկեղեցին ու Կանաչ ժամը երկար ժամանակ մնացին կիսավեր վիճակում: Այդ ամենի փոխարեն արագաթափ վերանորոգվեց Շուշիի մզկիթը: Հայկական հին շինությունների մի մասի կամարածն լուսամուտներն ու շքամուտքերը սլաքածն դարձրին՝ փորձելով դրանք ներկայացնել որպես մահմեդական ճարտարապետական արվեստի նմուշներ:

Մարիետա Շահինյանը քաղաքի ավերումից մի քանի տարի հետո, լինելով Շուշիում, “Լեռնային Ղարաբաղ” գրքում գրել է. “Ես տեսա Շուշիի կմախքը: Իմ առաջ հառնում էր երկու բլուր, որոնք ծածկված էին ավերված շենքերի կմախքներով: Քարից բացի ոչինչ չի մնացել, ոչ տանիք, ոչ դուռ, ոչ պատուհան, ոչ հատակ, ոչ երկաթ, ոչ ծառ, ոչ տախտակ, ոչ փայտամած, ոչ մեխ, միայն քարեր, քարեր ու քարեր՝ ինչպես անատոմիական կմախքի մաքրված ու կրծած չորացած ոսկորները:

Առաջինը, որից ապշեցի, լռությունն էր: Այդպիսի լռություն ես չեմ զգացել երբեք և ոչ մի տեղ: Այն անչափ անբնական էր: Հանկարծ մարդուն թվում էր, թե լռությունը քրտմնջում է, քարերը շնջում են, օրորվում, խշխշում և գլխիդ մազերը ցից-ցից կանգնում են: Այստեղ 1920թ. մարտին երեք օրվա ընթացքում ավերվել ու հրկիզվել է 7 հազար տուն, և մորթվել են, թվերը տարբեր են, ոմանք ասում են երեք-չորս հազար, ոմանք էլ ավելի քան 12 հազար հայ: Փաստն այն է, որ երեսունհինգ հազար հայերից Շուշիում անգամ մեկ հայ չի մնացել”¹:

1930 թվականին Օսիպ Մանդելշտամը, լինելով Շուշիում, այդ հոգեցունց տեսարանները ներկայացրել է “Ֆայտոնչի” բանաստեղծության մեջ: Բանաստեղծի կինը՝ Նադեժդան, հետագայում գրել է. “... Այդ քաղաքում, որը ըստ երևույթին մի ժամանակ հարուստ էր ու բարեկարգ, ակնհայտ երևում էր ավերման ու կոտորածի պատկերը: ...Ասում են, որ ջարդերից հետո բոլոր ջրհորները լցված էին դիակներով: Իսկ նրանք, ովքեր ողջ են մնացել, փախել են մահվան քաղաքից...”²:

Անպատժելիությունը ծնեց նոր ոճրագործություն: Եթե խորհրդային իշխանության արշալույսին ավերվեց քաղաքամայր Շուշին, ապա այդ նույն կարգերի մայրամուտին եղեռնագործության ենթարկվեցին Սումգայիթի, Բաքվի, Գանձակի և մյուս քաղաքների ու գյուղերի հայությունը:

Այսպիսով՝ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը, օգտվելով 1915թ. Մեծ եղեռնից հետո ստեղծված անպատժելիության մթնոլորտից,

¹ Шагинян М., Нагорный Карабах, Москва, 1930, стр. 41-42.

² Мандельштам, Сочинение в двух томах, т. 1, Москва, 1990, стр. 107.

առաջնորդվելով երիտթուրքական կուսակցության գործելաոճով, նույն դաժանությամբ 1920թ. մարտի 23-ին ոչնչացրեց հայոց Շուշին: Ժամանակին ծաղկող հայկական քաղաքը՝ “փոքրիկ Փարիզը”, ինչպես շատերը անվանում էին, հիմնովին կործանվեց, հայ ժողովրդի սրտում ավելացնելով նոր չսպիացած վերք, իսկ Ադրբեջանի համար այն մնաց որպես բարբարոսության, նախատինքի խարան:

Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ դժվար է գտնել մեկ ուրիշ քաղաք, որն իրեն կերտող ժողովրդի կյանքում խաղացած լինի հակասական, ավելի ճիշտ՝ ճակատագրական դեր, ինչպես Շուշին: Այն մի կողմից հայոց բազմաբնույթ և բազմաշերտ կենսագրության ջրբաժան հանդիսացավ՝ նոր լիցք հաղորդելով հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգուն, մյուս կողմից էլ՝ կորուստների ու մաքառումների գողգոթա դարձավ:

Անփոփում

Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը, օգտվելով 1915թ. Մեծ եղեռնից հետո ստեղծված անպատժելիության մթնոլորտից, առաջնորդվելով երիտթուրքական կուսակցության գործելաոճով, նույն դաժանությամբ 1920թ. մարտի 23-ին ոչնչացրեց հայոց Շուշին: Ժամանակին ծաղկող հայկական քաղաքը՝ “փոքրիկ Փարիզը”, ինչպես շատերը անվանում էին, հիմնովին կործանվեց՝ հայ ժողովրդի սրտում ավելացնելով նոր չսպիացած վերք, իսկ Ադրբեջանի համար այն մնաց որպես բարբարոսության, նախատինքի խարան:

Հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ դժվար է գտնել մեկ ուրիշ քաղաք, որն իրեն կերտող ժողովրդի կյանքում խաղացած լինի հակասական, ավելի ճիշտ՝ ճակատագրական դեր, ինչպես Շուշին: Այն մի կողմից՝ հայոց բազմաբնույթ և բազմաշերտ կենսագրության ջրբաժան հանդիսացավ՝ նոր լիցք հաղորդելով հայ ժողովրդի ստեղծագործ ոգուն, մյուս կողմից էլ՝ կորուստների ու մաքառումների գողգոթա դարձավ:

**Погромы армян Шуши 23 марта 1920г. как следствие
безнаказанности за Геноцид армян 1915г.**

Ваграм Балаян

Резюме

Начиная с конца мая 1918г. новообразованное мусаватское правительство, всеми возможными и невозможными способами, пыталось завладеть Арцахом. Местные армяне бескомпромиссно боролись сохранить свою государственность и независимость. С января 1919г. представитель мусаватского правительства Хосров бек Султанов, утверждаясь в Шуши с помощью англичан, пытался реализовать планы Азербайджана по уничтожению армян.

В начале 1920г. Султанов требовал от Национального Совета Карабаха полностью подчиниться Азербайджану. В то же время он приказал мусаватской армии передвигаться и централизоваться в военно-важных пунктах с целью вторжения в Зангезур.

В марте началось общенациональное восстание. Атака военных сил Азербайджана началась в ночь 22 марта 1920г. Так как руководители восстания не хорошо рассчитали соотношение сил, сначала потерпели неудачу.

Турки, централизуя большое количество войск, 23 марта 1920г. сожгли и ограбили армянский квартал. Была организована жестокая резня мирного населения.

Погибли тысячи армян, армянский квартал города был сожжен, спасенное от пожара имущество досталось туркам. Турки организовали этот геноцид уже имея соответствующий опыт, и пользуясь выгодными для них условиями и атмосферой безнаказанности пытались Восточную Армению удостоить судьбы Западной Армении.

Руководители мартовских погромов 1920г. руководствовались заранее обдуманым планом и такими же действиями, которые были молодыми турками во время геноцида 1915г.

К сожалению, большевистская партия и Советский режим не дали правовую оценку армянским погромам и не были приняты соответствующие меры для наказания преступников. Вдобавок, некоторые из организаторов преступления получили высокие должности и стали фундаментом новообразованного Советского Азербайджана.

Безнаказанность стала причиной нового преступления. Если на рассвете Советской власти был разрушен город Шуши, то на закате этого же режима были жестоко убиты армяне других городов и сел.

Очевидно, что армянский народ может сопротивляться таким бедствиям только в условиях национальной государственности.

Азербайджанское мусаватское правительство, пользуясь атмосферой безнаказанности за геноцид 1915г. и руководствуясь действиями партии молодых турков, такой же жестокостью 23 марта 1920г. уничтожили армянский город Шуши. В свое время процветающий город, как многие называли “Маленький Париж”, был полностью разрушен, добавив новую неизлечимую рану в сердце армянского народа, а для Азербайджана – это останется позорным вандализмом.

The Massacre of the Armenians of Shushi on March 23, 1920 as a Consequence of Impunity of the Armenian Genocide in 1915

Vahram Balayan

Summary

Beginning from the end of May in 1918 the newly-proclaimed Azerbaijani government, dominated by the Musavat party, aimed to occupy Artsakh with all possible and impossible means. The Armenians of the land uncompromisingly struggled to keep its statehood and independence.

From January 1919 the representative of the Musavat government Khosrov bek Sultanov, with the support of the British, was appointed as a governor in Shushi, tried to carry out anti-Armenian extermination programs.

At the beginning of 1920 Sultanov demanded from the National Council of Karabakh fully comply with Azerbaijan. At the same time he ordered Musavat army to move and centralize in military significant points with the intent of intruding Zangezur.

Nationwide uprising started in March. The attack of armed forces of Azerbaijan began in the evening of March 22, 1920. As the leaders of uprising didn't correctly calculate the balance of forces they failed.

The Turks, centralizing a large number of troops in Shushi on March 23, 1920, robbed and burnt the Armenian neighborhood. A brutal massacre of civilians was organized.

Thousands of Armenians were assassinated, the Armenian district of the city was burned and the salvaged from the fire property went to the Turks. The Turks organized this genocide, already having a proper experience, and taking the advantage of the favorable conditions and the atmosphere of impunity they tried to honor the fate of Eastern Armenia to that of Western Armenia.

In 1920 the organizers of the March pogroms in Shushi were guided by the same plan and actions used by Young Turks measures used on April 24, 1915 during the genocide. Unfortunately, the Bolshevik party and the Soviet regime didn't give a legal assessment of the Armenian pogroms and didn't take appropriate steps to punish the offenders. More, the organizers of the crime got high positions and became pillars for the newly formed Soviet Azerbaijan.

Impunity gave birth to a new crime. If at the dawn of Soviet Power Shushi was destroyed, then at the sunset of the regime the slaughter of Armenians of Baku, Sumgait, Gandzak and other Armenian cities and villages was organized.

It's obvious that Armenian people can withstand against such disasters only in a national state.

Azerbaijan, dominated by Musavat party, taking the advantage of the created atmosphere of impunity after the Great Genocide of 1915, leading by the actions of the young Turks party, on March 23, 1920, destroyed Shushi with the same cruelty. Once a thriving Armenian city, many people used to call «Small Paris», was completely destroyed, multiplying a new incurable wound in the heart of the Armenian people. As for Azerbaijan, it will remain a shameful vandalism.